

วัดมະกอก บางมะกอก

วัดอรุณราชวราราม
ราชวรมหาวิหาร

วัดมะกอก ณ บางมะกอก

พัฒนาการ

ทางประวัติศาสตร์ของวัดมะกอกนอก

วัดมะกอกนั้น ปัจจุบันคือวัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร เป็นพระอารามหลวงชั้นเอก ชนิดราชวรมหาวิหาร ที่มีความสำคัญยิ่งในทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี และสถาปัตยกรรมของประเทศไทยวัดแห่งนี้ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นพื้นที่ศูนย์กลางของอดีตราชธานีในสมัยกรุงธนบุรี พัฒนาการของวัดอรุณราชวรารามดำเนินควบคู่ไปกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและการปกครองของไทยโดยแปรสภาพจากวัดราชบูรณะขนาดเล็กในสมัยอยุธยาสู่การเป็นพระอารามในเขตพระราชฐานในสมัยกรุงธนบุรี และได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์อย่างต่อเนื่องในสมัยรัตนโกสินทร์ จนกระทั่งได้รับการสถาปนาเป็นวัดประจำรัชกาลในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (กรมประชาสัมพันธ์, 2024)

ภูมิหลัง

และการแปรเปลี่ยนนามพระอาราม

1. นาม "วัดมะกอก" และ "วัดมะกอกนอก" ในสมัยอยุธยา

จากการศึกษาหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า พระอารามแห่งนี้สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เดิมมีนามว่า "วัดมะกอก" ตามชื่อทำเลที่ตั้งคือ ตำบลบางมะกอก ต่อมาเมื่อมีการสร้างวัดขึ้นใหม่ในชุมชนเดียวกันแต่อยู่ลึกเข้าไปในคลองบางกอกใหญ่ (คลองบางหลวง) ประชาชนในท้องถิ่น

จึงได้เรียกพระอารามที่สร้างขึ้นใหม่ว่า "วัดมะกอกใน" (ปัจจุบันคือวัดนวลนรดิศวรวิหาร) และเรียกพระอารามเดิมที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาว่า "วัดมะกอกนอก" เพื่อประโยชน์ในการจำแนกที่ตั้งตามระบบภูมิศาสตร์ท้องถิ่น (Cultural District Bangkok, 2568)

2. ความสัมพันธ์ระหว่าง "วัดมะกอก" "ตำบลบางมะกอก" และพจนานุกรมท้องถิ่น
ข้อสันนิษฐานความสัมพันธ์ระหว่าง "วัดมะกอก" และพจนานุกรมท้องถิ่น ชี้ให้เห็นว่า ชื่อเดิมของวัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร ซึ่งตั้งอยู่บริเวณปากคลองบางกอกใหญ่นั้นคือ "วัดมะกอก" สะท้อนถึงสภาพภูมิศาสตร์ในอดีตที่เป็นแหล่งชุมนุมของต้นมะกอก (สันนิษฐานว่าเป็นมะกอกน้ำ) ต่อมาเมื่อมีการขุดคลองและสร้างวัดแห่งใหม่ขึ้น

ในตำบลเดียวกัน จึงเกิดการระบุเพี้ยนเพื่อความชัดเจนจากบริบทแวดล้อมทางพจนานุกรมศาสตร์นี้ จึงมีความเป็นไปได้สูงว่าคำว่า "บางกอก" ทั้งในฐานะชื่อย่านและชื่อคลองน่าจะกระดอนเสียงมาจากคำว่า "บางมะกอก" ซึ่งสื่อถึงพื้นที่ที่เต็มไปด้วยต้นมะกอกนั่นเอง (ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ, 2565)

ตามวิถีชีวิตของคนไทยในอดีต มักเรียกชื่อย่านหรือชุมชนตามลักษณะเด่นของธรรมชาติที่พบในพื้นที่นั้น ๆ บริเวณที่มีต้นมะกอกขึ้นหนาแน่นบริเวณปากคลองจึงถูกเรียกว่า "ตำบลบางมะกอก" (คำว่า "บาง" หมายถึง ทางน้ำเล็ก ๆ หรือชุมชนริมน้ำ) (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2560) และเมื่อชาวบ้านร่วมกันสร้างวัดขึ้นในชุมชนนี้ จึงนิยมเรียกชื่อวัดตามชื่อของย่านว่า "วัดมะกอก" เพื่อให้เข้าใจตรงกัน

นอกจากนี้ ในเชิงนิรุกติศาสตร์ทางประวัติศาสตร์ ชื่อ "บางมะกอก" นี้เองที่เป็นต้นกำเนิดของคำว่า "บางกอก" (Bangkok) ที่ชาวต่างชาติใช้เรียกกันมาจนถึงปัจจุบัน โดยเกิดจากพจนานุกรมการออกเสียงของคนไทย ที่มัก "กร่อนเสียง" คำพูดให้สั้นลงจากคำว่า บาง-มะ-กอก จึงเหลือเพียง บาง-กอก ในเวลาต่อมา ซึ่งสอดคล้องกับแผนที่และบันทึกของชาวตะวันตกในสมัยอยุธยาที่มักสะกดชื่อเมืองนี้ว่า Bankok, Bangkocq หรือ Bancok (กองบรรณาธิการสารคดีโลก, 2563) วัดมะกอกจึงไม่ได้เป็นเพียงแค่ชื่อพระอารามโบราณ แต่เป็นหมุดหมายสำคัญที่สะท้อนถึงระบบนิเวศดั้งเดิมและที่มาของนามเมืองหลวงของประเทศไทย

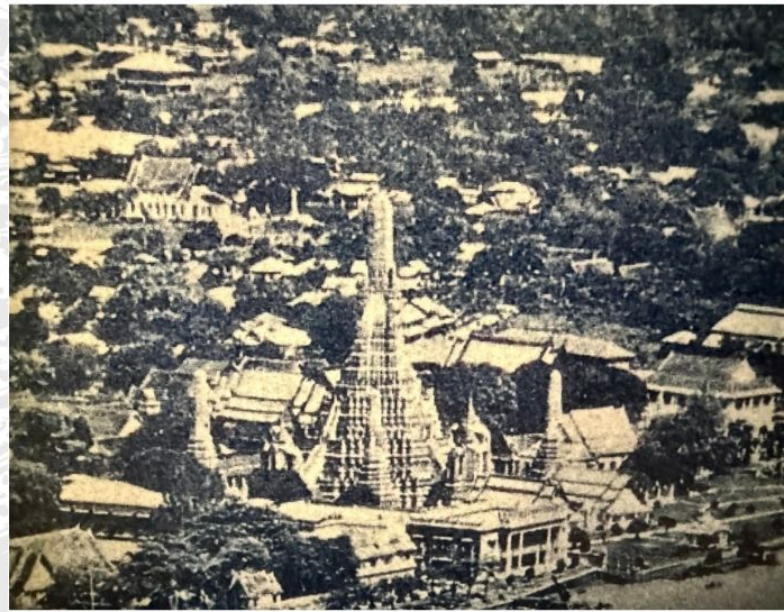
3. นาม "วัดแจ้ง" กับการสถาปนากรุงธนบุรี

ในปี พ.ศ. 2310 เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงย้ายราชธานีมายังกรุงธนบุรี มีข้อสันนิษฐานและมุขปาฐะทางประวัติศาสตร์ระบุว่าพระองค์เสด็จชลมารคมาถึงหน้าพระอารามแห่งนี้ในเวลารุ่งอรุณจึงโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์และพระราชทานนามใหม่ว่า "วัดแจ้ง" เพื่อเป็นนิมิตหมายแห่งรุ่งอรุณของราชธานีใหม่ พระอารามแห่งนี้ได้รับการยกฐานะเป็นพระอารามหลวงในเขตพระราชฐาน และเคยเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญรัตนปฏิมากร (พระแก้วมรกต) ก่อนที่จะมีการย้ายไปประดิษฐาน ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามในสมัยรัตนโกสินทร์ (ธรรมะไทย, ม.ป.ป.)

มุขปาฐะเรื่องเล่า: "ตำนานท่าเตียน" และการปะทะของยักษ์สองฝั่งแม่น้ำในมิติของคติชนวิทยา

พื้นที่บริเวณโดยรอบวัดอรุณราชวรารามและฝั่งตรงข้าม (วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม) มีวรรณกรรมมุขปาฐะที่อธิบายถึงลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ คือ "ตำนานยักษ์วัดแจ้งต่อยักษ์วัดโพธิ์" วรรณกรรมพื้นบ้านระบุว่า ยักษ์ซึ่งเป็นผู้ปกป้องดูแลพระอารามทั้งสองฝั่งเป็นมิตรกัน ต่อมาเกิดข้อพิพาททางแพ่งเกี่ยวกับหนี้สินและการผิดนัดชำระหนี้ นำไปสู่การปะทะและต่อสู้กันอย่างรุนแรง ส่งผลให้ต้นไม้และสิ่งปลูกสร้างในบริเวณนั้นพังทลายจนมีลักษณะเตียนโล่ง พื้นที่ดังกล่าวจึงได้รับการเรียกขานในเวลาต่อมาว่า "ท่าเตียน" นิทานประจำท้องถิ่นนี้สะท้อนถึงการสร้างความสัมพันธ์เชิงพื้นที่ (Spatial Relation) และการอธิบายภูมิศาสตร์ชุมชนผ่านบริบททางวัฒนธรรม (วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร, 2561)

องค์พระปรางค์ประธานวัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหารถือเป็นจุดสูงสุดของสถาปัตยกรรมประเภทพระปรางค์ในประเทศไทย และเป็นแลนด์มาร์กสำคัญริมแม่น้ำเจ้าพระยา เดิมทีพระปรางค์องค์ดั้งเดิมมีรูปแบบเป็นพระปรางค์โบราณสูงประมาณ 8 วา (หรือประมาณ 16 เมตร) ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) มีพระราชดำริที่จะเสริมสร้างให้ใหญ่โตขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์อันยิ่งใหญ่ของเมืองหลวงใหม่แต่การก่อสร้างและปฏิสังขรณ์นั้นเป็น "มหากาพย์วิศวกรรม" ที่ยาวนานกว่าครึ่งศตวรรษ จนกระทั่งเสร็จสมบูรณ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) โดยมีความสูงรวมประมาณ 81.85 เมตร (ระบบข้อมูลวัฒนธรรมและการท่องเที่ยวชุมชน, ม.ป.ป.)

อัจฉริยภาพทางวิศวกรรมฐานรากและการลดน้ำหนักโครงสร้าง

เนื่องจากทำเลที่ตั้งอยู่ติดริมแม่น้ำเจ้าพระยา ดินในบริเวณนั้นจึงเป็นดินเลนอ่อนที่มีความชื้นสูงมาก การที่จะสร้างสถาปัตยกรรมก่ออิฐถือปูนที่มีน้ำหนักหลายหมื่นตันลงโดยตรง ๆ อาจทำให้โครงสร้างทั้งหมดทรุดและพังทลายลงแม่น้ำได้ ช่างหลวงในยุคโบราณจึงได้แก้ไขปัญหาด้วยภูมิปัญญาทางวิศวกรรมชั้นสูง ดังนี้ (กรมศิลปากร, 2545; โบราณสถานไทย, 2569)

ฐานราก "แฟ้มขี้ผึ้งน้ำ" : ช่างโบราณใช้วิธีขุดหลุมลึกเพื่ออัดทรายและศิลาแลงให้หนาแน่น จากนั้นวางโครงข่ายท่อนขี้ผึ้งขนาดใหญ่ไขว้ขัดกันหลายชั้นเป็นแฟ้ม ในทางวิทยาศาสตร์ ขี้ผึ้งที่อัดแน่นอยู่ใต้ดินเลนและแช่น้ำตลอดเวลาจะไม่ออกซิเจนเข้าไปทำปฏิกิริยา ทำให้ขี้ผึ้งไม่พองตัวดินเหลวรอบ ๆ จึงช่วยรักษาสภาพไม้และช่วยกระจายน้ำหนักมหาศาลไม่ให้ทรุดตัวมาตลอดเวลากว่า 200 ปี (โบราณสถานไทย, 2569)

แกนใน "อิฐกลวง" : จากบันทึกการขุดสำรวจเพื่อบูรณะของกรมศิลปากรพบว่าโครงสร้างภายในไม่ได้ก่ออิฐทึบทั้งหมด แต่ทำเป็นแกนกลวงและมีการประสานด้วยโครงไม้เรียงอยู่ด้านใน เพื่อลดน้ำหนักรวมขององค์พระปรางค์ไม่ให้เกิดกับฐานรากมากเกินไป อีกทั้งยังช่วยกระจายแรงเหวี่ยงหนีศูนย์กลางที่ต้องปะทะลมพายุรุนแรงริมแม่น้ำ (The Buddha News, 2569)

ลักษณะทางศิลปะสถาปัตยกรรมและการประดับด้วยเครื่องถ้วยเคลือบ

พระปรางค์วัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร เป็นสถาปัตยกรรมก่ออิฐถือปูน "ทรงจอมแห" ที่ผสมผสานศิลปะไทย-จีน-เทศ อย่างโดดเด่นระดับโลก โดยจัดเป็นปราสาทสมัยรัตนโกสินทร์ ที่ได้รับอิทธิพลมาจากอยุธยา มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวด้วยการประดับผิวภายนอกด้วยชิ้นส่วนกระเบื้องเคลือบสี เปลือกหอย และเครื่องถ้วยชามเบญจรงค์โบราณนับล้านชิ้น ซึ่งส่วนใหญ่เป็นอับเฉาทองเรือสินค้าจากประเทศจีนที่ข่างในสมัยรัชกาลที่ 3 นำมาประยุกต์ใช้ ด้วยการตัดแต่งและเจียรอย่างประณีตจนกลายเป็นลวดลายพันธุ์พฤกษาและเรขาคณิตอันงดงาม นอกจากนี้ โครงสร้างทั้งหมดของพระปรางค์ยังเป็นการจำลองคติไตรภูมิอย่างลึกซึ้ง โดยมีรั้วรอบเป็นกำแพงจักรวาล พื้นลานคือทะเลสีทันดร และองค์ปรางค์ประธานคือเขาพระสุเมรุ (ที่ตั้งของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์) แวดล้อมด้วยปรางค์ทิศแทน 4 ทวีป และประดับฐานด้วยสัตว์หิมพานต์ ส่วนยอดสูงสุดประดับด้วยนภศูลและมงกุฎ ที่รัชกาลที่ 3 ทรงนำมาจากเศียรพระประธานวัดนางนอง (Sarakadee Lite, 2563)

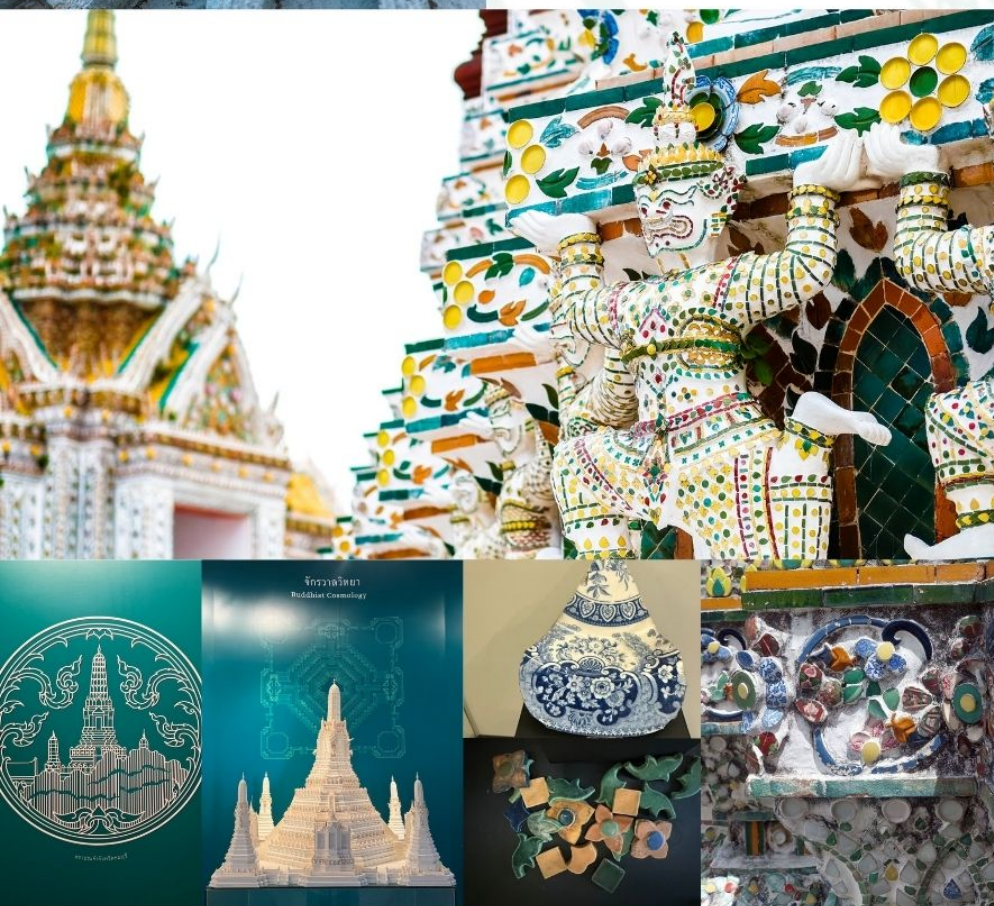
ในปัจจุบัน ชิ้นส่วนกระเบื้องพระปรางค์วัดอรุณราชวรารามบางส่วน ยังมีจัดแสดงให้ผู้ที่สนใจได้เข้าชม ณ แหล่งเรียนรู้กรุงรัตนบุรีศึกษา สำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา

บทบาททางการศึกษา : จุดกำเนิดโรงเรียนทวารวดี

วัดอรุณราชวรารามมีบทบาทสำคัญในฐานะผู้ให้กำเนิดสถาบันการศึกษาแม่ข่ายเจ้าพระยา โดยในปี พ.ศ. 2438 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทวารวดี (การฉลองพระชนมายุคัมภีร์เกล้าเจ้าอยู่หัว) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และครองราชย์นานเป็นสองเท่า) ในการนี้ทรงอุทิศพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์สถาปนาโรงเรียนหลวงขึ้นภายในเขตสังฆารามวัดอรุณราชวรารามพระราชทานนามว่า "โรงเรียนทวารวดี" เพื่อเป็นสถานที่ให้การศึกษาแก่เยาวชน ก่อนที่โรงเรียนจะย้ายไปยังสถานที่ปัจจุบัน ณ ซอยอิสรภาพ 42 เมื่อมีการสร้างอาคารเรียนแห่งใหม่ที่วัดนาคกลางเสร็จสมบูรณ์ กรมสามัญศึกษาจึงได้เปิดทำการสอนระดับประถมศึกษาในอาคารเดิมที่วัดอรุณราชวราราม และใช้ชื่อว่า "โรงเรียนประถมทวารวดี" สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน (โรงเรียนทวารวดี, ม.ป.ป.)

สืบเนื่องจากเมื่อวันที่ 22 กรกฎาคม พ.ศ. 2441 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) พระองค์เสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค โดยเรือคอนโดล่า 6 แฉกมายังวัดอรุณราชวรารามแล้วได้เสด็จพระดำเนินไปทั่วบริเวณวัด และได้ทอดพระเนตรกุฏิที่ถูกไฟไหม้ร้างอยู่ทางทิศเหนือของพระอุโบสถ จึงทรงรับสั่งกับพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ว่า "...กุฏิแถวเหล่านี้ไม่มีประโยชน์แล้ว ทั้งไว้ก็สำหรับจะกรุดโรนไปเท่านั้น ควรแปลงให้เป็นโรงเรียนสำหรับอารามนี้สักแห่งหนึ่ง" อันเป็นปฐมบรมราชโองการในการพระราชทานกำเนิดโรงเรียนทวารวดี และได้ทรงโปรดให้พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์เป็นแม่กองในการก่อสร้างโรงเรียนทวารวดี แต่ต่อมากรมหมื่นปราบปรปักษ์ได้ถึงชีพิตักษัย ก่อนที่อาคารจะเสร็จ จึงโปรดให้กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยาจารย์เป็นแม่กอง และต่อมาได้โปรดเกล้าให้พระยาราชสงครามเป็นแม่กองการก่อสร้าง จนการก่อสร้างสำเร็จในปี พ.ศ. 2445 (โรงเรียนทวารวดี, ม.ป.ป.)

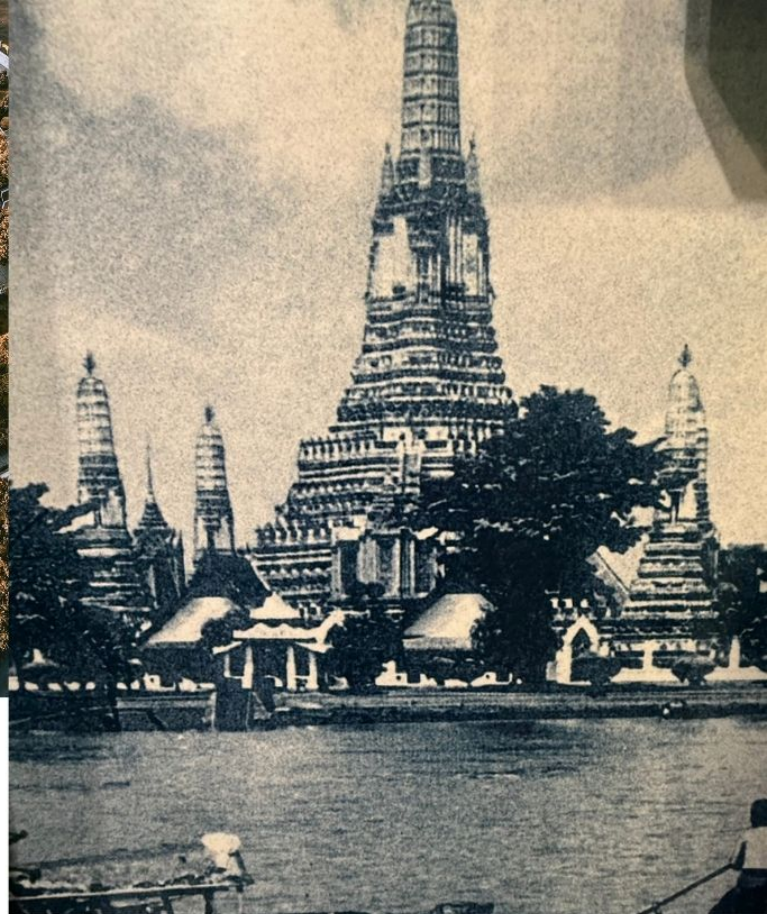

การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ และโครงสร้างทางเศรษฐกิจชุมชน

ในอดีต ถนนวังเดิมซึ่งเป็นเส้นทางสัญจรหลักหน้าวัดอรุณราชวราราม เป็นเส้นทางเดินรถของสายทางรถโดยสารประจำทาง "สาย 57" ซึ่งทำหน้าที่ เชื่อมต่อการเดินทางของประชาชนและนักเรียนในพื้นที่ฝั่งธนบุรี อย่างไรก็ตาม จากการจัดระเบียบการจราจรและการปรับปรุงผังเมืองในเวลาต่อมา ส่งผลให้รถโดยสารประจำทางสาย 57 (ซึ่งปัจจุบันถูกปฏิรูปและได้รับสัมปทาน โดยบริษัท ไทย สมายล์ บัส จำกัด เปลี่ยนเลขสายหลักเป็น สาย 4-41) ได้ปรับเปลี่ยนการวิ่งทดแทนเส้นทางเดิม โดยมุ่งเน้นการวิ่งผ่านถนนประธานหล้าอย่าง ถนนอรุณอมรินทร์ เพื่อเชื่อมต่อเข้ากับ สถานีรถไฟฟ้า MRT อีสราภาว ทำให้ไม่กระทบต่อสายทางวิ่งตัดเข้าสู่ถนนวังเดิม (หน้าวัดอรุณฯ) อีกต่อไป (Moovit, ม.ป.ป.)

จากการปรับเปลี่ยนทางกายภาพดังกล่าว ประกอบกับกระแสนิยม ในวัฒนธรรมไทยและการท่องเที่ยวระดับสากล พื้นที่บริเวณชอยหน้าวัดจึง ได้เปลี่ยนสภาพทางเศรษฐกิจ (Economic Gentrification) จากเดิมที่เป็นชุมชนที่พักอาศัยและทางผ่าน สู่การเป็น "ย่านพาณิชยกรรมและการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม" ที่มีความหนาแน่นสูง พื้นที่สองข้างทางถูกแปรสภาพ เป็นสถานประกอบการร้านเช่าชุดไทยสำหรับนักท่องเที่ยว รวมถึงธุรกิจ บริการอาหารและเครื่องดื่ม ซึ่งนับเป็นการปรับตัวของเศรษฐกิจชุมชน เพื่อรองรับอุตสาหกรรมท่องเที่ยวในปัจจุบัน (Gotham, 2005)

"บทบาทและความโดดเด่นของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติได้ลดลงและ ถูกแทนที่ด้วยความเป็นเมือง (Urbanization) ที่เด่นชัดขึ้น ทำให้ภูมิทัศน์ของเมืองในภาพรวมมีความหมายสอดคล้องกับแนวคิด "ภูมิทัศน์เมืองประวัติศาสตร์ (Historic Urban Landscape)" ที่ไม่ได้มองเพียงแค่ความเป็นเมือง หากแต่สนใจ ในคุณค่าหลากหลายมิติของเมืองเก่า รวมทั้งการมองเมืองอย่างมีพลวัตด้วยการก่อรูปของเมืองเก่าสัมพันธ์กับบริบทแวดล้อมต่าง ๆ" (สำนักงานนโยบาย และแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, 2568)

จากจุดกำเนิดที่เป็นเพียงวัดราษฎร์ขนาดเล็กริมแม่น้ำนามว่า "วัดมะกอก" ในสมัยอยุธยา สู่การปรับเปลี่ยนขึ้นเป็นแลนด์มาร์กสำคัญระดับโลกอย่าง "วัดอรุณราชวราราม" ในปัจจุบัน สะท้อนให้เห็นถึงพลวัตและการปรับตัว ของพื้นที่ในหลากหลายมิติ ไม่ว่าจะเป็นจรรยาภาพทางวิศวกรรมฐานราก ขององค์พระปรางค์ประธานที่ยังรักษาลักษณะกาลเวลาว่าสองศตวรรษ บทบาทการเป็นผู้อุปถัมภ์การศึกษาผ่านการกำเนิดโรงเรียนหลวง ตลอดจนการเปลี่ยนผ่านทางกายภาพและโครงสร้างเศรษฐกิจชุมชน รอบถนนวังเดิมตามแนวคิดภูมิทัศน์เมืองประวัติศาสตร์ เรื่องราวของ วัดมะกอก ณ บางมะกอก แห่งนี้ จึงไม่ได้เป็นเพียงแค่นิทรรศการประวัติศาสตร์ และสถาปัตยกรรมที่หยุดนิ่ง หากแต่เป็นหมุดหมายที่มีชีวิตที่ยังคงขับเคลื่อน และสะท้อนจิตวิญญาณ ตลอดจนอัตลักษณ์หลากหลายมิติของกรุงเทพมหานคร และประเทศไทยสืบไป

แหล่งอ้างอิง (References)

- กรมการขนส่งทางบก. (2567). รายงานการปฏิรูปรถโดยสารประจำทางในเขตกรุงเทพมหานครและปริมณฑล. สาย 4-41 (57 เดิม). กระทรวงคมนาคม.
- กรมประชาสัมพันธ์. (2567, 21 พฤษภาคม). เทียบชมวัดประจำรัชกาล : วัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร วัดประจำรัชกาลที่ 2. <https://www.prd.go.th/th/content/category/detail/id/31/iid/289500>
- กรมศิลปากร. (2545). ประวัติวัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร. โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- กองบรรณาธิการสารคดีโลก. (2563). จากบางมะกอกสู่บางกอก: นิรุกติศาสตร์และบันทึกของชาวตะวันตกในสมัยอยุธยา. สำนักพิมพ์สารคดี. ธรรม-ไทย. (ม.ป.ป.). วัดอรุณราชวราราม ราชวรมหาวิหาร. <http://www.dhammadownload.org/watthai/bangkok/watarun.php>
- โรงเรียนทิววิภาวดี. (ม.ป.ป.). ประวัติการก่อสร้างและปฐมบรมราชโองการกำเนิดโรงเรียนทิววิภาวดี. https://taweethapisek.ac.th/2022/?page_id=740
- วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร. (2561). คติชนวิทยาและวรรณกรรมชุมชนปาฐะ: ตำนานยักษ์วัดโพธิ์และยักษ์วัดแจ้ง. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ. (2565, 4 มีนาคม). จากบางกอกถึง Krung Thep Maha Nakorn. มติชนสุดสัปดาห์. https://www.matichon.co.th/weekly/column/article_523286
- ระบบข้อมูลวัฒนธรรมและการท่องเที่ยวชุมชน. (ม.ป.ป.). สถาปัตยกรรมพระปรางค์วัดอรุณราชวราราม. กระทรวงวัฒนธรรม.
- สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. (2568, 21 พฤศจิกายน). ONEP Learning #7 เมืองเก่า เทรนด์ใหม่ ที่คนรุ่นใหม่ห้ามพลาด. <https://www.onep.go.th/onep-learning-7/>
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2560). บางกอก มาจากไหน? มติชนสุดสัปดาห์. https://www.matichon.co.th/weekly/column/article_68846
- Cultural District Bangkok. (2568). รื้อถอนเกาะ : วัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร (วัดแจ้ง).
- Gotham, K. F. (2005). Tourism gentrification: The case of New Orleans' Quarter. Urban Studies, 42(7), 1099-1121.
- Sarakadee Lite. (2563, 16 ตุลาคม). เปลี่ยนโครงสร้าง วัดอรุณฯ ผ่านหนังสือใหม่ แบบสำรวจรังวัดสถาปัตยกรรมวัดอรุณราชวราราม. https://www.sarakadeelite.com/arts_and_culture/book-wat-arunratchawaram/
- Moovit. (ม.ป.ป.). 4-41 (57) รถบัส ตารางเวลาและแผนที่สายรถ: สนบุรี;Thonburi [ไฟล์ PDF]. <https://appassets.mvtdev.com/map/162/U/2401/251410783.pdf>
- The Buddh News. (2569). วิศวกรรมฐานรากโบราณ: ถอดรหัสโครงสร้างแกนกลวงและแพะพระปรางค์วัดอรุณ. สำนักข่าวเดอะพุทธนิวส์.